К59

3466-р

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

КОЗЛОВ МИХАЙЛО МИКОЛАЙОВИЧ

УДК 94: 902.2 (477)

ЯЗИЧНИЦЬКИЙ СВІТОГЛЯД СХІДНИХ СЛОВ'ЯН: СТРУКТУРА, ЕВОЛЮЦІЯ, ТРАНСФОРМАЦІЯ (ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ) VI – сер. XIII ст.

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Козлов

Київ – 2012

8581

НБ НПУ ім. М.П.Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі філософських і соціальних наук Севастопольського національного технічного університету Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий консультант: доктор філософських наук, професор
Бабінов Юрій Олександрович,
Севастопольський національний технічний університет,
професор кафедри філософських та соціальних наук.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Моця Олександр Петрович,
Інститут археології НАН України,
завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології;

доктор історичних наук, професор
Пивоваров Сергій Володимирович,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
завідувач кафедри етнології, античної та середньовічної історії;

доктор історичних наук, професор
Щербак Віталій Олексійович,
Національний університет «Києво-Могилянська академія»,
декан гуманітарного факультету.

Захист відбудеться «8» жовтня 2012 р. о «12» годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано «7» вересня 2012 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради **Т. А. Стоян**

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дисертаційного дослідження зумовлюється необхідністю узагальнення багатовікового духовного досвіду нашого народу, поглибленого вивчення закономірностей його функціонування й з'ясування його місця у процесі забезпечення безперервності культурної традиції. Оскільки духовна спадщина минулого акумулює час і соціальний досвід попередніх поколінь, її вивчення дає змогу глибше пізнати витоки й зміст культурних явищ сьогодення, усвідомити перспективи збагачення вітчизняної культури.

Язичницькі світоглядні уявлення становили собою фундамент, на якому будувався увесь світогляд східних слов'ян дохристиянської епохи. Таким чином, для того, щоб зрозуміти повною мірою ранню суспільно-економічну та політичну історію наших предків, треба враховувати найдавніші вірування, пов'язані зі структурою світу, місцем та роллю людини в цьому світі, притаманні слов'янському язичництву.

Східнослов'янська архаїчна культура виявилася набагато складнішою ніж уявляли собі вітчизняні дослідники XIX – першої половини XX ст. Перед сучасними вченими відкрилися її нові складні аспекти, які потребують значної уваги дослідників різних наукових напрямків. Особливий інтерес у зв'язку з цим викликає еволюція східнослов'янського дохристиянського світогляду, історичне осмислення якого дозволяє глибше усвідомити архаїчну першооснову православ'я.

Стереотипи світосприймання, що ґрунтувалися на суворій зумовленості зображуваного, впливали на поведінку східних слов'ян; вони були нібито етикетом тогочасної людини. Поведінка наших предків залежала від різних стереотипів, тобто моделей світосприймання. Зміни світоглядних моделей приводили до зміни стереотипів поведінки, що не могло не позначатися на суспільно-економічному й політичному розвитку східнослов'янського суспільства. Таким чином, вивчення динамічного розвитку головних світоглядних моделей, що панували у східнослов'янському етнокультурному співтоваристві, дозволить сучасним дослідникам глибше усвідомити різні аспекти етнокультурного й економічного життя наших предків давньоруської епохи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи кафедри філософських і соціальних наук Севастопольського національного технічного університету «Оптимізація взаємодії інститутів держави та громадянського суспільства», номер державної реєстрації 0103U001611. Тему дисертації затверджено вченою радою Севастопольського національного технічного університету (протокол № 5 від 30.12.2008 р.).

Мета і завдання дослідження. Метою даного дисертаційного дослідження є історичний аналіз процесів утворення, розвитку й трансформації головних східнослов'янських язичницьких світоглядних моделей протягом VI-XIII ст. в історичному зв'язку з суспільно-економічним і політичним життям суспільства.

Для реалізації мети дисертант прагнув вирішити наступні завдання:

– визначити стан наукового дослідження, джерельну базу та методологію проблеми;

– окреслити структуру та характер розвитку східнослов'янського язичницького світогляду;

– показати головні етапи еволюції світогляду наших предків дохристиянської та ранньохристиянської епох;

– реконструювати родову модель світогляду східних слов'ян;

– охарактеризувати народну модель світогляду східних слов'ян дохристиянської епохи;

– реконструювати дружинну модель світогляду наших предків дохристиянської епохи;

– окреслити головний зміст світоглядних вірувань пізніх язичників;

– виявити вплив пізніх язичницьких вірувань і культів на світогляд представників давньоруської християнської громади.

Об'єктом дисертаційного дослідження є світоглядні уявлення східних слов'ян язичницької й ранньохристиянської епохи.

Предметом дисертаційного дослідження є історичний розвиток головних східнослов'янських язичницьких світоглядних моделей протягом VI – сер. XIII ст.

Хронологічні рамки дослідження диктувалися необхідністю органічно пов'язати історію досліджуваної теми із загальним перебігом історичного процесу. Нижня хронологічна межа VI ст. зумовлюється появою перших письмових свідчень, які дозволяють провести історичну реконструкцію східнослов'янських язичницьких вірування та культів. Верхню межу – сер. XIII ст. становить період остаточного знищення східнослов'янського язичницького світогляду в результаті остаточної християнізації східнослов'янських земель та монгольської навали.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію східнослов'янських племен VI-IX ст., на яких виникла Київська Русь IX-XI ст. Світоглядні уявлення населення північних і північно-східних областей Київської Русі та місцевих східнослов'янських князівств, що утворилися після її розпаду, певною мірою відбивали релігійні погляди суміжних етнічних груп, насамперед балтійських і угро-фінських племен. У «східних слов'янах» дисертант бачить, у першу чергу, жителів західних і південних районів східнослов'янського світу. Разом з тим, на нашу думку, вірування та культи населення північних і північно-східних областей Київської Русі й місцевих давньоруських князівств, склали невід'ємну частину східнослов'янського язичництва і тому також враховуються при реконструкції східнослов'янських світоглядних уявлень і вірувань.

Методи дослідження. Методологічною основою даного дисертаційного дослідження став системний підхід, відповідно до якого східнослов'янський язичницький світогляд розглядається як сукупність взаємопов'язаних елементів (світоглядних моделей). При вирішенні окремих дослідницьких завдань застосовувалися проблемно-хронологічний, аналітичний та порівняльно-історичний методи.

Проблемно-хронологічний метод дозволив вичленити головні етапи дослідження східнослов'янських язичницьких вірувань та культів, з'ясувати появу в ній нових концепцій та принципів дослідження різних елементів

язичницького світогляду наших предків, трансформацію методологічних і методичних засад історичного пізнання та його організаційних форм. Використовуючи даний метод, автор також розглянув структуру східнослов'янського язичницького світогляду, його еволюцію в другій половині I ст., та трансформацію під впливом християнізації наприкінці X – сер. XIII ст.

За допомогою аналітичного методу було проаналізовано вплив суспільно-економічних і політичних процесів, які відбувалися у східнослов'янському суспільстві протягом VI-XIII ст. на динамічний розвиток східнослов'янського язичницького світогляду. Методологічний прийом порівняння виявляється дійовим при співставленні міфологічних сюжетів зі східнослов'янської міфології з відповідними розділами інших індоєвропейських релігій.

Були використані також методи аналогій (порівняння світоглядних моделей), інтерпретаційного синтезу (формування й інтерпретація родової, народної, дружинної й пізньої язичницьких світоглядних моделей), актуалізації (визначення новизни знань, пов'язаних зі східнослов'янським язичницьким світоглядом та реалізованих у науковій літературі, окреслення кола перспективних проблем подальшого дослідження східнослов'янського язичництва, виокремлення структурних елементів вірувань і культів, що репрезентують східнослов'янський язичницький світогляд) та узагальнення (висвітлення впливу вірувань і культів пізніх язичницьких громад на становлення християнського світогляду в східнослов'янських землях).

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена системним аналізом історичного розвитку східнослов'янського язичницького світогляду протягом VI – сер. XIII ст., метою, предметом та науковими завданнями дисертаційного дослідження, його змістом, джерелами і теоретичними висновками. Оригінальність дисертаційної роботи полягає в тому, що автор вперше показав, що східнослов'янський язичницький світогляд не мав єдиної, усталеної структури. Він складався з декількох різних за часом виникнення й суспільним базисом моделей, що змінювалися з часом і переплітalися між собою.

У дисертації було обґрунтовано ряд положень, які характеризуються **науковою новизною.**

– Доведено, що система світоглядних поглядів наших предків пройшла два великих етапи, протягом яких вона зазнала певних змін. Під час першого етапу розвитку світоглядних уявлень наших предків у свідомості східних слов'ян (з VI – до кін. X ст.) існували три моделі язичницького світогляду: стара родова, збережена в більшій або меншій мірі в різних регіонах східнослов'янського світу, традиційна, народна, яка виникла в добу розкладення родових відносин, і дружинна, що сформувалася одночасно з народною у середовищі східнослов'янського військового прошарку. Усі три моделі відрізнялися в деяких важливих аспектах.

– Показано, що первинною ланкою в загальній структурі родової моделі східнослов'янського світогляду була людина, статус якої усередині родової громади залежав від її віку й кількості пройдених нею ініціаційних обрядів. Антропологічні уявлення давніх слов'ян родової епохи були пов'язані з

уявленнями про сакралізовану суспільну ланку – рід, усередині якого повинно було відбуватися вічне циклічне існування людини.

– Визначено, що для східних слов'ян родової епохи було притаманне соціоморфне сприйняття навколишнього світу, згідно з яким увесь Всесвіт у свідомості наших предків розподілявся на «свій доброзичливий світ сородичів», у якому існували живі нащадки й мертві предки – берегині (антропоморфні діди, зооморфні тотеми й предки – уособлення природних стихій) і «ворожий чужий світ», який починався одразу за межами родового поселення й вміщав у собі потенційні загрози (живі люди – чужинці, звірі-антитотеми, «чужі» небіжчики – упирі, уособлення ворожих стихій).

– Доведено, що в другій половині І тисячоліття н. е. одночасно з трансформацією суспільно-економічних відносин відбулася еволюція у світогляді східних слов'ян. На ґрунті стародавньої родової системи світоуяви виникла народна світоглядна модель поглядів східних слов'ян на сутність та структуру Всесвіту. Істотну роль у системі східнослов'янської світоглядної народної моделі відігравали служителі язичницького культу, які сприймалися як посередники між світом людей і світами богів і духів.

– Визначено, що наприкінці І тисячоліття н. е. у середовищі східнослов'янських воїнів-дружинників виникла нова оригінальна світоглядна модель, яка відрізнялася від інших у деяких важливих рисах, зокрема, уявленнях про загробне існування людини, ієрархії східнослов'янських богів. Дружинна світоглядна модель увібрала в себе частково іноетнічні, норманські компоненти, набувши елементи поліетнічності.

– Уточнено, що свого найвищого розвитку дружинна модель досягла на початку 80-х років X ст., коли представники військової еліти здійснили спробу надати культам своїх дружинних богів статусу державної релігії, зробити князя Володимира верховним жерцем у своїй державі, й усунути від державної влади волхвів й інші впливові жрецькі клани.

– Дістало подальшого твердження, що черговий етап еволюції східнослов'янського світогляду почався після офіційного проголошення прийняття християнства в Київській Русі й продовжився до монгольської навали. Він характеризувався жорстким протистоянням між пізніми язичницькими громадами та князівською владою. В епоху християнізації збереглися язичницькі громади, які продовжили існувати в різних регіонах східнослов'янського світу.

– Показано, що в середовищі пізніх язичників на ґрунті синтезу родових, народних і дружинних вірувань і культів сформувалася нова оригінальна модель язичницького світогляду, яка проіснувала в східнослов'янському регіоні до монгольської навали.

– Доведено, що під впливом тиску прибічників князівської влади та християнського духівництва суттєво змінилися уявлення пізніх язичників про своїх співвітчизників – християн, стали значно жорсткішими культи в середині язичницьких громад.

– Визначено, що вірування й культи пізніх язичників істотно вплинули на світогляд представників давньоруської християнської громади.

Теоретичне значення дисертації полягає у можливості глибшого усвідомлення процесів розвитку й трансформації давньоруського світогляду, що у свою чергу дозволить більш детально реконструювати життєвий устрій східних слов'ян домонгольської епохи. Результати дослідження дають змогу зробити об'єктивну наукову оцінку значення еволюції архаїчного світогляду в подальшому розвитку національної культури, подолати стереотипи в вітчизняній історіографії щодо неповноцінності східнослов'янського язичницького світогляду.

З'являється можливість визначити головні етапи й закономірності розвитку язичницького світогляду східних слов'ян протягом усього його історичного розвитку, поглибити й розширити загальний спектр світової історичної думки за рахунок дослідження історії становлення й трансформації східнослов'янського язичницького світогляду, визначити цінність внеску українського народу до розвитку цього напрямку світової культури.

Історична оцінка еволюції східнослов'янського язичницького світогляду дає можливість збагнути процеси активізації неоязичницького руху, який останнім часом спостерігається в певних прошарках українського суспільства на фоні домінування в країні християнського монотеїстичного світогляду. Крім того, аналіз такого важливого аспекту вітчизняної історії філософії як еволюція східнослов'янського язичницького світогляду дає можливість повніше осмислити духовність української націй, особливості її ментальності.

Практичне значення отриманих результатів. У практичному аспекті в рамках науково-педагогічної діяльності можлива розробка спецкурсів з предметів: історія України, українська і зарубіжна культура, історія культури України, релігієзнавство, у яких на основі отриманих у дисертаційному дослідженні результатів, детально будуть розглянуто проблеми розвитку давньослов'янського архаїчного світогляду й духовно-релігійного життя давньоруського населення. У рамках спецкурсу з історії вітчизняної культури дисертація містить матеріали для створення серії лекцій, присвячених світоглядним основам формування української національної ідеї, української гео- й етнополітики.

Апробація результатів дослідження. Головні положення дисертації викладені в ряді публікацій автора, а також висвітлювалися на Міжнародних і Всеукраїнських наукових конференціях: «Могилянські читання – 2003», (Миколаїв, 2003 р.), «Гуманістичні цінності слов'янської культури в контексті процесів глобалізації» (Миколаїв, 2005 р.), «XIII Міжнародні слов'янознавчі читання, присвячені дню слов'янської писемності й культури й 1020-річчю Хрещення Русі» (Миколаїв, 2008 р.), «Актуальні проблеми дослідження релігійних процесів у сучасному світі» (Севастополь, 2009), «Религия в жизни древнего и современного человека: исторический и философский аспекты» (Севастополь, 2009), «Седьмая международная научная конференция «Лазаревские чтения»: Причерноморье. История, политика, культура» (Севастополь, 2009), «Християнство і Іслам – діалог культур і цивілізацій» (Севастополь, 2011). Упровадження результатів дослідження здійснювалося у формі наукових публікацій дисертанта і його участі в роботі наукових конференцій.

Публікації. Головний зміст дисертації викладений у двох наукових монографіях та тридцяти двох одноосібних наукових статтях, з них двадцять чотири у наукових фахових виданнях з історичних наук.

Структура дисертації і послідовність подання матеріалу зумовлені логікою дослідження, його метою і завданням. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (дванадцять підрозділів), висновків, а також списку використаних джерел та літератури (674 позиції). Загальний обсяг дисертації становить 422 сторінки, у тому числі основного тексту 361 сторінка.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено мету і завдання, об'єкт і предмет дослідження, хронологічні та територіальні межі, подано загальну характеристику методології дисертації, розкрито її наукову новизну та практичну значущість розробки проблеми, окреслено ступінь апробації та структура роботи.

У першому розділі – **«Історіографія, джерельна база та методологія дослідження»** – проаналізовано наукову літературу, пов'язану з еволюцією східнослов'янського язичництва, встановлено стан та рівень наукової розробки проблеми, здійснено тематичну класифікацію джерел, визначено їх репрезентативність та конкретні методологічні прийоми вирішення поставлених завдань. Зокрема, в першому підрозділі першого розділу дисертації – ***«Ступінь наукового вивчення проблеми»*** – розкривається міра розробленості даної проблематики в науковій літературі.

Зазначається, що багатогранність проблеми зумовила і багатоаспектність її аналізу, звернення до неї представників різних галузей науки: істориків, релігієзнавців та філологів. Підкреслюється, що початок наукового дослідження стародавніх вірувань та культів у Європі був покладений наприкінці XVIII – на початку XIX ст. У цей час там швидко відбувався процес нагромадження емпіричного матеріалу, який репрезентував первісні вірування та культи різних народів світу. Одночасно в Західній Європі, а особливо у Німеччині відбувалася філософська ревізія теологічного трактування релігії як божественного одкровення. Зокрема, Г. Гегель висловив припущення про історичний розвиток релігії. На думку видатного філософа вивчення релігії неможливе у відриві від вивчення історії людства[1].

У східнослов'янському суспільстві перші наукові твори, у яких досліджувалися різні аспекти східнослов'янського язичницького світогляду були пов'язані з представниками ранньої, доміфологічної наукової школи, представниками якої були Г. О. Глинка, О. С. Кайсаров, И. П. Сахаров та інші[2]. Учені доміфологічної школи були майже позбавлені наукового підходу

---

[1] Гегель В. Ф. Наука логики / В. Ф. Гегель. – Т. 3. – М. : Мысль. – 1972. – С. 229–233.

[2] Глинка Г. Древняя религия славян / Г. Глинка // Мифы древних славян. – Саратов : Надежда, 1993. – С. 89–140; Кайсаров А. Славянская и российская мифология / А. Кайсаров // Мифы древних славян. – Саратов : Надежда, 1993. – С. 23–84; Сахаров И. П. Сказания русского народа / И. П. Сахаров. – М. : Наука. – 1989. – 397 с.; Сахаров И. П. Русское народное чернокнижье / И. П. Сахаров. – М. : Эврика, 1991. – 256 с.

до написання своїх творів. До того ж, вони навіть не намагалися приховати зневажливого ставлення до предмета свого дослідження. Пояснити даний факт можна тим, що в Російській імперії традиційно великий вплив на світогляд місцевого населення мала православна церква. Згідно з офіційною точкою зору православних ієрархів, слов'янське язичництво було чимось убогим, ганебним, тобто таким, що не варто уваги. Наші предки, нібито жили «у темряві» до поширення християнства, і тільки потім, коли «засяяло світло нової віри» серед східних слов'ян поширилися ремесла, писемність, мистецтво[3].

Наукове вивчення стародавніх вірувань і культів було започатковано в Німеччині представниками так званої «міфологічної школи» на початку XIX ст. Засновники «міфологічної школи» брати Якоб та Вільгельм Грімм та їхні послідовники уважали, що в усній народній творчості, у чарівних казках і легендах можна виявити сліди давніх міфів і уявлень про язичницьких богів[4].

У Російській імперії представниками міфологічної школи були Ф. І. Буслаєв, О. О. Потебня, І. І. Срезневський, М. І. Костомаров, О. М. Афанасьєв, О. О. Котляревський[5]. В першій половині – сер. XIX ст. вони створили досить ґрунтовну різнобічну джерелознавчу й концептуальну базу дослідження східнослов'янського язичницького світогляду. Вчені міфологічної школи з глибокою повагою ставилися до вітчизняної язичницької культурної спадщини. Тема світоглядних уявлень східних слов'ян-язичників була вперше поставлена у якості складної наукової проблеми.

У середині XIX ст. в Європі на ґрунті поєднання філософії, антропології, етнографії, археології, мовознавства, порівняльної міфології та фольклористики виникла нова методологія дослідження первісних та стародавніх вірувань та культів. Дослідники того часу стали бачити одним зі своїх головних завдань детальне вивчення світоглядних уявлень різних народів світу. Відповідно до прийнятих у той час норм наукового дослідження вони розробляли цю галузь

---

[3] Сочинения святого Дмитрия митрополита Ростовского. – Т. 4. – Лстопись. – М., 1840. – С. 45.

[4] Баландин А. И. «Мифологическая школа» / А. И. Баландин // Академические школы в русском литературоведении. – М. : Наука, 1975. – С. 15–99.

[5] Буслаев Ф. И. Исторические очерки русской народной словесности и искусства / Ф. И. Буслаев. – СПб. – 1861. Т. 1. – 234 с.; Буслаев Ф. И. Общие понятия о русской иконописи / Ф. И. Буслаев // Общество древнерусского искусства при Московском публичном музее. – М.,1866. – Т. 5. – С. 13–121; Буслаев Ф. И. Сравнительное изучение народного быта и поэзии СПб / Ф. И. Буслаев // Общественное знание. – 1850. – № 10. Отд. 5. – С. 31–58; Потебня А. А. Слово и миф / А. А. Потебня – М., 1989. – 198 с.; Срезневский И. Святилища и обряды языческого богослужения древних славян / И. И. Срезневский. – Харьков : Изд-во Харьковского ун-та, 1846. – 107 с.; Срезневский И. И. Исследование о языческом богослужении древних славян / И. И. Срезневский. – СПб, 1848. – 312 с.; Срезневский И. И. Роженицы у славян и других языческих народов / И. И. Срезневский. – СПб., 1855. – 245 с.; Срезневский И. И. О языческом веровании древних славян в бессмертие души / И. И. Срезневский // Журнал министерства народного просвещения. – 1847. – № 2. – С. 42–51; Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики і літературознавства / М. І. Костомаров. – К. : Либідь, 1994. – 384 с.; Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу. В 3 т. / А. Н. Афанасьев. – М., 1865-1869. – Т. 1-3; Котляревский А. А. Собрание сочинений в 3-х т. : Т. 3. : Погребальные обычаи древних славян / А. А. Котляревский. – СПб, 1893. – 493 с.

знання у своїх творах, спираючись на ретельну перевірку емпіричних даних, використовувати раціональні методи їхньої інтерпретації й генералізації.

Посилення інтересу до давніх релігій у Західній Європі не могло не позначитися на процесі вивчення східнослов'янського язичницького світогляду вітчизняними дослідниками. У тодішній Російській імперії на ґрунті позитивістського підходу в науці виникла нова історично-релігійна школа, серед представників якої швидко одержали популярність комбінований і історико-порівняльний методи дослідження східнослов'янського язичницького світогляду. Спираючись на джерелознавчу базу, яка значно збагатилася, й праці своїх попередників – учених міфологічної школи, дослідники історично-релігійної школи, видали цілий ряд наукових монографій і статей, присвячених у тому числі й східнослов'янським дохристиянським віруваннях і культам.

Зокрема, різні аспекти східнослов'янського язичницького світогляду були розглянуті у творах Є. В. Анічкова, М. М. Гальковського, Д. М. Анучіна, О. Г. Соболєва, О. М. Веселовського, Е. Г. Кагарова, М. Карєєва, Ф. Є. Корша, М. Касторського, А. С. Фамінцина, Л. Леже[6].

У радянський період суттєво змінилася концепція дослідження східнослов'янських духовних традицій. У руслі нової атеїстичної установки як східнослов'янське язичництво, так і православ'я стали розглядати як окремі великі етапи становлення вітчизняної духовної культури. При дослідженні різних аспектів східнослов'янського язичницького світогляду в радянську епоху головний акцент робився на зумовленості вітчизняної стародавньої культури та міфології розвитком внутрішніх суспільно-економічних факторів. Формування язичницького світогляду у східних слов'ян розглядалося дослідниками головним чином як результат багатовікового процесу суспільно-економічного розвитку східнослов'янського суспільства. Внаслідок цього в працях радянських учених приділялася увага головним чином суспільно-економічним аспектам східнослов'янських язичницьких вірувань і культів, при цьому екстраутилітарні, тобто духовні аспекти проблеми майже не розглядалися.

---

[6] Аничков Е. В. Язычество и Древняя Русь / Е. В. Аничков. – СПб., 1914. – 386 с.; Гальковский Н. М. Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси / Н. М. Гальковский. – Харьков, 1913-1915. – Т. 1-2.; Анучин Д. Н. Сани, ладья и кони как принадлежности похоронного обряда / Д. Н. Анучин // Чтения в Обществе Истории и Древностей Российских при Императорском Московском университете. – Т. 14. – М., 1890. – С. 132–157, Соболев А. Н. Загробный мир по древнерусским представлениям / А. Н. Соболев. – Сергиев-Посад, 1913. – 261 с.; Веселовский А. Н. Разыскания в области русского духовного стиха / А. Н. Веселовский // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – 1889. – Т. 46.-Кн. 6. – С. 283–311; Кагаров Е. Г. Религия древних славян / Е. Г. Кагаров. – М., 1918. – 167 с., Кареев Н. Главные антропоморфические боги славянского язычества / Н. Кареев. – Воронеж, 1872. – 321 с.; Корш Ф. Владимировы боги / Ф. Корш. – Харьков : Изд-во Харьковского историко-филологического общества. – 1909. – 676 с.; Касторский М. Начертания славянской мифологии / М. Касторский. – СПб., 1841. – 182 с.; Фаминцын А. С. Божества древних славян / А. С. Фаминцын. – СПб., 1884. – 357 с.; Леже Л. Славянская мифология / Л. Леже. – Воронеж. – 1908. – 523 с.

Різні аспекти східнослов'янського язичницького світогляду були розглянуті, зокрема у творах таких відомих радянських учених, як М. В. Попович, Д. К. Зеленін, М. М. Нікольський, С. О. Токарєв, М. Ю. Брайчевський, Б. О. Рибаков, Я. Є. Боровський, В. Я. Пропп, В. М. Топоров, Б. О. Успенський, О. К. Байбурін[7].

У пострадянський період як в Україні, так і в інших східнослов'янських державах виросла цікавість учених-дослідників до духовної культури наших предків. На зміну формаційному підходу до вивчення теми східнослов'янського язичництва прийшов більше ліберальний цивілізаційний підхід, відповідно до якого дохристиянські вірування розглядаються в межах оригінальної давньослов'янської цивілізації, тісно пов'язаної із сусідніми аналогічними культурними співтовариствами.

Тема стародавніх духовних традицій наших предків була розглянута, зокрема, у працях таких сучасних дослідників, як Ю. С. Асєєв, В. Д. Баран, В. М. Зубарь, О. П. Моця, Ю. В. Павленко, С. В. Пивоваров, Ю. Г. Писаренко, В. М. Ричка, П. П. Толочко, О. П. Толочко, В. О. Щербак.

Так, зокрема, тема язичницьких уявлень наших предків у дохристиянський період (головним чином на основі писемних і археологічних джерел) була розглянута у творі В. М. Рички і О. П. Моці «Київська Русь від язичництва до християнства». Головною заслугою авторів праці стало те, що вони відійшли від формаційного підходу при характеристиці поставлених перед ними наукових проблем[8].

Слід особливо відзначити ряд публікацій О. П. Моці, у яких автор проаналізував деякі аспекти східнослов'янської язичницької обрядовості, а

---

[7] Попович М. В. Мировоззрение древних славян / М. В. Попович. – К. : Наук. думка, 1985. – 167 с.; Зеленин Д. К. Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов / Д. К. Зеленин. – М.-Л. : Изд-во АН СССР. 1937. – 78 с.; Зеленин Д. К. Очерки русской мифологии. Выпуск 1. Умершие неестественной смертью и русалки / Д. К. Зеленин. – Прага., 1916. – 312 с., Никольский Н. М. Дохристианские верования и культы днепровских славян / Н. М. Никольский. – М. : Атеист, 1929. – 36 с ; Токарев С. А. Религиозные верования восточнославянских народов XIX – начала XX вв. / С. А. Токарев. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1957. – 163 с.; Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси / М. Ю. Брайчевский. – К. : Наук. думка, 1989. – 294 с.; Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси / Рыбаков Б. А. – М. : Изд-во Академии Наук СССР, 1987. – 783 с.; Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1981. – 608 с.; Боровский Я. Е. Мифологический мир древних киевлян / Я. Е. Боровский. – К. : Наук думка, 1982. – 103 с.; Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки / В. Я. Пропп. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1986. – 365 с.; Топоров В. Н. О структуре некоторых архаических текстов, соотносимых с концепцией «мирового дерева» / В. Н. Топоров // Ученые записки Тартуского ун-та. – Вып. 284. Труды по знаковым системам. Тарту, 1971. – Т. 5. – С. 9–62; Успенский Б. А. Филологические разыскания в области славянских древностей (Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирликийского) / Б. А. Успенский. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1982. – 245 с.; Байбурин А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян / А. К. Байбурин. – Л. : Наука, 1983. – 192 с.

[8] Моця О. П. Київська Русь від язичництва до християнства / О. П. Моця, В. М. Ричка. – К. : Глобус, 1996. – 272 с.

також запропонував принципово нову, відмінну від загальноприйнятої концепцію уявлень про так званих «заложних небіжчиків»[9].

У 1997 р. побачила світ монографія Ю. Г. Писаренка «Велес – Волос у язичницькому світогляді давньої Русі», у якій аналізуються такі важливі аспекти східнослов'янського язичницького світогляду, як генетичний зв'язок між культом Велеса й уявленнями про «підземний світ мертвих»[10]. Темі духовної культури східних слов'ян ранньохристиянської епохи присвячені дослідження В. М. Рички[11].

Важливу роль у справу дослідження світогляду наших предків дохристиянської епохи внесли такі сучасні українські філософи та історики, як В. М. Зубарь та Ю. В. Павленко, які в своїй монографії «Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси» розглянули таке важливе питання, як генетичний зв'язок між східнослов'янськими язичницькими богами Велесом і Родом і язичницькими світоглядними уявленнями східних слов'ян»[12].

Суттєвий внесок у вивчення східнослов'янської язичницької культури зробили сучасні українські історики та археологи Ю. С. Асєєв, В. Д. Баран, С. В. Пивоваров, Л. П. Михайлина, П. П. Толочко, О. П. Толочко, які не тільки значно збагатили археологічну базу досліджень східнослов'янської язичницької культури, але й значною мірою торкнулися процесу християнізації Київської Русі[13]. Витокам української духовної культури присвячений цілий ряд праць В. О. Щербака[14].

Посилився інтерес до язичницьких східнослов'янських духовних традицій у наш час і в Російській Федерації. Тема язичницького східнослов'янського світогляду зараз активно досліджується в працях таких відомих російських

---

[9] Моця А. П. Скорченные захоронения древнерусских некрополей // Древности среднего Поднепровья / А. П. Моця – К. : Наук. думка, 1981. – С. 101–105 ; Моця А. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX-XIII вв. / А. П. Моця– К. : Наук. Думка, 1990. – 154 с.

[10] Писаренко Ю. Г. Велес-Волос в язичницькому світогляді давньої Русі / Ю. Г. Писаренко. – К. : Вид-во Ін-ту археології НАНУ, 1997. – С. 49–51.

[11] Ричка В. М. «Київ – Другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі) / В. М. Ричка – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – 243 с.

[12] Зубарь В. М. Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси / В. М. Зубарь, Ю. В. Павленко. – К. : Наук. думка, 1988. – С. 103.

[13] Асєєв Ю. С. Історія культури давнього населення України / Ю. С. Асєєв, В. Д. Баран, І. А. Баранов // Історія української культури. У 5 томах. – Т. 1. – К. : Наук. думка. – 2001. – 1136 с.; Баран В. Д. Давні слов'яни / В. Д. Баран // Україна крізь віки. Збірник наукових праць у 15-ти томах. Т. 3. – К. : Альтернатива. – 1998. – 336 с. ; Михайлина Л. П. Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами / Л. П. Михайлина – К. : Інститут археології НАН України, 2007. — 300 с.; Пивоваров С. В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.) / С. В. Пивоваров. – Чернівці : Зелена Буковина, 2006. – 300 с. ; Толочко О. П. Київська Русь / О. П. Толочко, П. П. Толочко // Україна крізь віки. Збірник наукових праць у 15-ти томах. Т. 4. – К. : Альтернатива. – 1998. – 352 с.

[14] Щербак В. О. Основні етапи генези козацького Покликання / В. О. Щербак // Збірник наукових праць на пошану професора Юрія Мицика. – К., 2009. – С. 34–42.; Козацтво XVI – першої половини XVII ст. як потенційний чинник давньої і нової історії українського державотворення України // Науковий збірник на пошану В.Степанкова. – К. : Віпол, 1997. – С. 4–49.

учених як В. Я. Петрухін, М. О. Васильєв, О. С. Осипова. Зокрема, об'єктом уваги названих дослідників стали такі аспекти східнослов'янського язичницького світогляду, як культ народних богів Рода та рожаниць, зміст та ідейна семантика язичницької реформи князя Володимира, співвідношення культів східнослов'янських язичницьких божеств і деяких тотемістичних тварин[15].

Таким чином, незважаючи на той факт, що деякі окремі аспекти теми, представленої у даній дисертації стали об'єктом уваги вчених різних напрямків: істориків, релігієзнавців, етнографів, археологів, комплексного історичного дослідження еволюції східнослов'янського язичницького світогляду на сьогодні не існує.

У роботах вітчизняних і закордонних дослідників, що торкаються різних аспектів східнослов'янського язичницького світогляду дохристиянські світоглядні уявлення наших предків розглядаються як стала метафізична система, що остаточно сформувалася в IX-X ст. і трансформувалася, набуваючи синкретичного характеру, лише після офіційного прийняття Київською державою християнства. У більшості наукових праць дослідники залишають поза своєю увагою складний процес трансформації архаїчного світогляду східних слов'ян після виникнення Київської Русі, не торкаються проблеми розшарування язичницьких світоглядних уявлень русичів дохристиянські епохи під впливом суспільно-економічних зрушень у другій половині X ст. н. е., ігнорують світоглядні уявлення й вірування східнослов'янських язичницьких громад кін. X – сер. XIII ст.

У другому підрозділі другого розділу дисертації – ***«Джерельна база»*** – було проаналізовано основні групи джерел, використаних у даній праці. Підкреслюється, що джерелознавча база вивчення язичницького світогляду східних слов'ян VI-XIII ст. має різноплановий характер і складається із чотирьох, незалежних одна від одної груп джерел: письмових, археологічних, фольклорних та етнографічних.

Найважливішу з них становлять письмові джерела VI-XVII ст., які включають дані, що характеризують вірування і культи давніх слов'ян язичницької й ранньохристиянської епох. У першу чергу, на нашу думку, потрібно відмітити іноземні джерела, які містять інформацію з багатьох аспектів існування давньослов'янського суспільства в дохристиянську епоху, в тому числі характеризують і духовне життя наших предків.

Особливо слід відзначити такі візантійські письмові джерела VI-VII ст., як «Історія війн Юстиніана» Прокопія Кесарійського (VI ст.) та «Стратегікон» (кін. VI – поч. VII ст.) імператора Маврикія. У даних пам'ятках згадуються

---

[15] Петрухин В. Я. Древняя Русь. Народ, князья, религия / В. Я. Петрухин // Из истории русской культуры. – Т. 1. Древняя Русь. – М. : Языки русской культуры. – 2000. – С. 236–243, 257–261, 315–324 ; Васильев М. А. Язычество восточных славян накануне крещения Руси: Религиозно-мифологическое взаимодействие с иранским миром. Языческая реформа князя Владимира / М. А. Васильев. – М. : Индрик, 1999. – С. 201–263, 9-97, 97–197; Осипова О. С. Славянское языческое миропонимание (философское исследование) / О. С. Осипова. – М. : Наука, 2000. – С. 43–48.

давньослов'янські вірування й культи тієї історичної епохи, яка передувала поділу слов'янського етносу на східну, південну й західну гілки й утворенню національних держав.

Не менш вагому інформацію містять і повідомлення візантійських авторів IX-X ст. Так, у працях Костянтина Багрянородного і Лева Диякона описуються звичаї й обряди представників східнослов'янського дружинного стану. Вони становлять собою безцінне джерело вивчення дружинної моделі східнослов'янського язичницького світогляду.

Великий науковий інтерес становлять також повідомлення східних авторів IX-X ст.: Ібн-Фадлана, Ібн-Дасте, Аль-Масуді, у яких міститься детальний опис багатьох язичницьких звичаїв і обрядів слов'ян-дружинників, які містять цінну інформацію щодо реконструкції язичницького світогляду представників східнослов'янської військової еліти.

В окрему підгрупу, на нашу думку, слід виділити відомості германських, скандинавських і західнослов'янських авторів X-XVII ст., які містять інформацію, що характеризує язичництво балтійських і західних слов'ян, які мають спільне походження з дохристиянською релігією наших предків. Мова йде в першу чергу про такі джерела, як «Слов'янська хроніка» Гемольда, «Хроніки архієпископів Гамбурзької церкви» Адама Бременського, «Слов'янська хроніка» Тітмара Мерзебурзького, «Діяння Данів» Саксона Граматика, «Життєписи Оттона Бамберзького» ченця Бруно, «Чеські хроніки» Козьми Празького, а також польські «Хроніки» Мартіна Галла, та Яна Длугоша, «Велика Хроніка про Польщу, Русь і їхніх сусідів». З огляду на той факт, що язичницькі вірування й культи балтійських і західних слов'ян мають загальне походження з аналогічними віруваннями та культами наших предків, ці джерела мають певну наукову цінність.

Певний інтерес викликають скандинавські саги, у яких часто знаходиться унікальний матеріал, який характеризує різні аспекти східнослов'янського язичницького світогляду. У дисертаційному дослідженні використовувалися так звані «вікізькі й лицарські саги», тобто види саг, котрі містять опис подорожей відомих скандинавських і західноєвропейських воїнів. Серед них «Сага про Олафа Трюггвасона», «Сага про Одда сина Офейга», «Сага про Стурлауга Працьовитого», «Сага про Едмунда».

У цілому значущість іноземних письмових джерел не підлягає жодному сумніву. На відміну від вітчизняних письмових пам'яток, джерела іноземного походження не піддавалися багатовіковим фальсифікаціям, корегуванням переписувачів на догоду тим або іншим представникам державної влади.

Другу велику підгрупу письмових джерел становлять східнослов'янські пам'ятки XI-XVII ст., які включають інформацію, що характеризує язичницькі вірування й культи східних слов'ян. Інформація, що міститься в даних документах, більш уривчаста й фрагментарна, ніж у попередній підгрупі, але вона характеризує не дружинні, а традиційні народні вірування, що для нас особливо важливо. Разом з тим, необхідно враховувати той факт, що, на відміну від повідомлень іноземних авторів, вітчизняні письмові джерела складалися в ранньохристиянський період, тобто в епоху, коли

слов'янське язичництво вже втратило своє домінуюче положення й відчуло на собі значний вплив нової релігії.

Найбільш вагомими є літописні пам'ятники XI-XIV ст., насамперед, «Повість врем'яних літ», а також Іпатіївський, Лаврентіївський, Київський, Суздальський, Галицько-Волинський, Тверський Новгородські та Псковські літописи. Автори даних письмових пам'яток використовували при складані своїх літописів найрізноманітніші джерела, в тому числі історичні пісні, перекази, легенди язичницької епохи. Вони становлять собою виняткову цінність при реконструкції язичницького світогляду східних слов'ян.

Певне наукове значення мають і відносно пізні вітчизняні письмові унікальні пам'ятки XVI-XVII ст. Їхні автори часто використовували у своїх творах вітчизняні письмові пам'ятки, що не дійшли до нашого часу. Чимало матеріалів, що характеризують різні аспекти східнослов'янського язичницького світогляду, пізні літописці почерпнули також з невідомих у наш час іноземних джерел і включили їх у свої дослідження. Маються на увазі в першу чергу такі джерела, як «Синопсис» Інокентія Гізеля, «Літопис» Дмитра Ростовського, «Сказання про побудову града Ярославля», Радзивілівський, Воскресенський, Никонівський, Густинський та інші літописи.

Слід згадати також такі давньоруські письмові пам'ятки культури, як «Житія святих», «Слова» і «Повчання» проти язичництва XI-XVI ст., у яких східнослов'янські релігійні діячі засуджували народні звичаї і обряди в тодішньому суспільстві. З вітчизняних богословських праць раннього середньовіччя, що включають у себе інформацію щодо язичницького світогляду наших предків ранньохристиянської епохи, потрібно назвати «Слово якогось Христолюбця» невідомого автора, «Сказання про святих мучеників Бориса й Гліба» літописця Нестора, «Слово про закон та благодать» митрополита Іларіона, «Слово на Фоміну неділю» та «Слово про душу і тіло» Кирила Туровського, «Слово про маловір'я» Серапіона Володимирського, «Житія святих» ченця Києво-Печерської Лаври Полікарпа, які увійшли до складу Києво-Печерського Патерика «Житіє Федора й Іоанна» та «Житіє першого руського митрополита Михайла» невідомих авторів і багато інших ранньохристиянських джерел. До складу даних пам'яток випадково потрапили оригінальні відомості, що характеризують східнослов'янські язичницькі вірування й культи ранньохристиянської доби. Окремо слід згадати яскраву пам'ятку XII ст. – «Слово о полку Ігоревім», що становить собою унікальне східнослов'янське джерело світського походження.

Літописці й церковні діячі раннього середньовіччя у своїй боротьбі зі слов'янським язичництвом зверталися до творчої спадщини раннього християнства. Богословські пам'ятки даного типу перекладалися старослов'янською мовою й доповнювалися своїми власними вставками (глосами), які повинні були полегшити їхнє сприйняття в народному середовищі, пристосувати їх до нових умов. Ці вставки в деяких випадках містять у собі унікальну інформацію, що характеризує слов'янське язичництво. В даному дослідженні використовувалися уривки зі «Слова Григорія Богослова про ідолів», «Слово святого Діонісія про жаліючих», «Слово Святого Іонна Златоуста про те, як перші язичники вірували в ідолів», «Слово Єфрема

Сирина про повернення на язичницькі справи» та інші. У них містяться цікаві відомості щодо язичницьких вірувань і культів.

Певну інформацію щодо давньослов'янських вірувань містять у собі апокрифічні твори XII-XI ст. Більша частина цих пам'яток склалася в давній Болгарії на ґрунті синкретизму візантійського православ'я й місцевого південнослов'янського язичництва, і тому вони містять деякі важливі елементи язичницьких уявлень, близьких до східнослов'янських. Слід назвати, в першу чергу, такі стародавні твори, як «Бесіда трьох святителів», «Ходіння Богородиці по муках» та інші.

Особливу підгрупу письмових джерел, використаних у даному дисертаційному дослідженні, становлять пам'ятки східнослов'янського давнього права: князівські устави й судебники, складені за візантійським зразком, давньоруські Кормчі книги й Новоконони, тексти постанов церковних соборів і судових грамот тощо. Часто в подібних письмових джерелах автори бичували народні марновірства, мимоволі повідомляючи при цьому дорогоцінні деталі язичницьких обрядів і вірувань, що зберігалися в народному середовищі багато століть після прийняття християнства. Певний інтерес серед цих джерел становлять такі: «Грамота новгородского князя Всеволода новгородскому владыке или Софийскому собору», «Домострой» XVI ст., «Правила Кирилла – Митрополита Русского», «Правила Московского Стоглавого Собора».

До другої групи використаних джерел потрібно віднести матеріали розкопок східнослов'янських археологічних пам'яток VI-XIII ст. Аналіз археологічних джерел здійснювався відповідно до статей, монографій та звітів присвячених археологічним розкопкам східнослов'янських поселень, поховань та святилищ язичницької епохи й раннього середньовіччя.

Археологічні джерела, як правило, не викликають підозр у фальсифікації. До того ж, вони часто дозволяють реконструювати такі деталі релігійного та громадського життя східних слов'ян VI-XIII ст., які практично не освітлені у письмових та інших джерелах. Вони часто дають відповідь на питання про зовнішню сторону давньослов'янського побуту й, що особливо важливо, культу, описуючи символіку язичницьких предметів і святилищ. Так, наприклад, за допомогою розкопок східнослов'янських язичницьких храмів та навколишніх поселень-супутників кін. X – I пол. XIII ст. можна дізнатися дорогоцінні подробиці з громадського і релігійного життя східнослов'янських язичницьких громад в останній період їхнього існування, відомості про які практично відсутні в письмових джерелах.

Третю групу джерел становлять етнографічні матеріали, тобто залишкові форми давніх язичницьких східнослов'янських обрядів і звичаїв, зафіксовані дослідниками у XVIII-XX ст., у яких знайшли своє відображення народні архаїчні уявлення про світоустрій, сакральний світ богів та духів і т. п. (опис народних хрестинних, весільних і поховальних обрядів, звичаїв, пов'язаних з аграрною й захисною магією, символікою відродження тощо).

До четвертої групи джерел потрібно віднести дані східнослов'янського фольклору. Фольклористика дає можливість вивчити слов'янську язичницьку духовну культуру, переломлену через казки, билини, перекази, легенди, народні духовні вірші, обрядові пісні й тексти, сакральні заклинання.

Таким чином, дисертантом була використана різнобічна джерельна база, що складається з письмових, археологічних, фольклорних та етнографічних джерел. Вона дає можливість провести комплексну історичну реконструкцію еволюції східнослов'янського язичницького світогляду VI-XIII ст.

У третьому підрозділі першого розділу дисертації – ***«Методологія дослідження»*** – були розглянуті головні методи та методологічні принципи, використані дисертантом при написанні своєї роботи. Основоположними принципами дослідження є принципи об'єктивності та історизму. Принцип об'єктивності дозволив максимально позбутися щонайменшої упередженості, починаючи від аналізу історичних джерел, закінчуючи висновками та рекомендаціями. Опора на принцип історизму дала можливість автору повною мірою використати наукові методи дослідження при оцінці впливу суспільно-економічних процесів, які відбувалися у східнослов'янському суспільстві у VI-XIII ст. на язичницький світогляд наших предків, що, у свою чергу, дозволило проаналізувати не лише вже існуючі різноманітні концепції вчених з поставленої проблеми, а й на підставі аналізу історичних джерел сформувати власне бачення процесу.

При аналізі релігійних явищ дисертант дотримувався також дослідницьких принципів, які є традиційними для вітчизняної історичної школи, а саме: світоглядного плюралізму, системності, поліметодичності, неупередженого підходу до складних явищ духовного, суспільно-економічного і культурного життя східних слов'ян VI-XIII ст.

Методологічні принципи сучасної вітчизняної гуманітарної науки були розроблені у працях: П. П. Толочко, Ю. В. Павленка, В. Е. Гончаревського, Б. Б. Глотова[16]. У дисертаційному дослідженні були використані теоретичні розробки історико-культурного, й порівняльного аналізу світоглядних та релігійних явищ, російських учених О. М. Краснікова, А. Я. Гуревича, чеського дослідника Т. Бубика[17].

Підкреслюється, що методологічною основою даного дисертаційного дослідження став системний підхід, відповідно до якого східнослов'янський язичницький світогляд розглядається як сукупність взаємопов'язаних елементів (світоглядних моделей). Головною системою дослідження виступає язичницький світогляд східних слов'ян, тобто язичницька традиційна картина світу наших предків, яка знаходила своє відображення в уявленнях, віруваннях, ритуалах,

---

[16] Толочко П. П. Теоретичні проблеми вивчення історії України / П. П. Толочко // Археологія. – 2005. – № 2. – С. 3–11; Павленко Ю. В. Теоретико-методологічні засади дослідження етногенезу східнослов'янських народів у цивілізаційному контексті / Ю. В. Павленко // Ruthenica. – Т. 1. – 2001. – С. 9-25 ; Гончаревський В. Е. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991 –2009) / В. Е. Гончаревський. – К. : Логос, 2011. – 220 с. ; Глотов Б. Б. Культурно-цивілізаційна ідентифікація українського народу / Б. Б. Глотов. – Донецьк : Моноліт, 2002. – 218 с.

[17] Красников А. Н. Методологические проблемы религиоведения / А. Н. Красников. – М. : Академический проспект, 2007. – 238 с. ; Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. – М. : Искусство, 1972. – 350 с., Бубик Т. Религия на пересечении философии, истории и антропологии / Т. Бубик // Вісник Сев.НТУ. – №103. – С.118-121.

культах, обрядах. Дана система складалася з елементів: декількох найбільш значущих моделей язичницького світогляду, які, у свою чергу, знайшли своє відбиття у культах язичницьких богів і духів, міфах, ритуалах, звичаях і обрядах.

Східнослов'янський язичницький світогляд становить собою складне суспільне явище, таким чином, його оцінка повинна базуватися на використанні сукупності різних методів. У першу чергу, до найбільш адекватних предмету дослідження, відносяться проблемно-хронологічний, аналітичний та порівняльно-історичний методи.

Проблемно-хронологічний метод дозволив вичленити головні етапи дослідження східнослов'янських язичницьких вірувань та культів, з'ясувати появу в них нових концепцій та принципів дослідження різних елементів язичницького світогляду наших предків, трансформацію методологічних і методичних засад історичного пізнання та його організаційних форм. Використовуючи даний метод, автор також розглянув структуру східнослов'янського язичницького світогляду, його еволюцію у другій половині I тис. н.е., та трансформацію під впливом християнізації наприкінці X – сер. XIII ст.

За допомогою аналітичного методу було проаналізовано вплив суспільно-економічних і політичних процесів, які відбувалися у східнослов'янському суспільстві протягом VI-XIII ст. на динамічний розвиток східнослов'янського язичницького світогляду. Методологічний прийом порівняння виявляється дійовим при співставленні міфологічних сюжетів зі східнослов'янської міфології з відповідними розділами інших індоєвропейських релігій.

Були використані також методи аналогій (порівняння світоглядних моделей), інтерпретаційного синтезу (формування й інтерпретація родової, народної, дружинної й пізньої язичницьких світоглядних моделей), актуалізації (визначення новизни знань, пов'язаних зі східнослов'янським язичницьким світоглядом та реалізованих у науковій літературі, окреслення кола перспективних проблем подальшого дослідження східнослов'янського язичництва, виокремлення структурних елементів вірувань і культів, що репрезентують східнослов'янський язичницький світогляд) та узагальнення (висвітлення впливу вірувань і культів пізніх язичницьких громад на становлення християнського світогляду в східнослов'янських землях).

Таким чином, для історичної реконструкції еволюції східнослов'янського язичницького світогляду було використано сукупність методів та принципів наукового дослідження. В основу дослідження було покладено методологію системного аналізу, а також методи аналогій інтерпретаційного синтезу, актуалізації, узагальнення, проблемно-хронологічний, аналітичний та порівняльно-історичний.

Історіографічний аналіз літератури у світлі даної теми дозволив виявити глибину дослідження і можливість критичного використання певних теоретичних поглядів та концепцій та прийти до висновку, що незважаючи на те, що деякі окремі аспекти теми, поставленої в даному дослідженні, стали об'єктом уваги вчених різних напрямків: істориків, археологів, етнографів, комплексного монографічного дослідження еволюції східнослов'янського язичницького світогляду у вітчизняній гуманітарній науці не існує.

Разом із тим, наявні письмові джерела, великий корпус археологічних, фольклорних і етнографічних матеріалів дозволяють певною мірою реконструювати динамічний розвиток світоглядних язичницьких уявлень наших предків дохристиянської й ранньохристиянської епох і тим самим заповнити цю порожнечу у вивченні східнослов'янського архаїчного світогляду.

Джерельна база дослідження архаїчного світогляду східних слов'ян останнім часом суттєво збільшилася за рахунок новітніх археологічних досліджень. Зокрема, були відкриті великі городища – святилища на території теперішньої Західної України нові язичницькі храми і могильники. Результати цих досліджень були використані дослідники-археологи у своїх вузько-спеціальних узагальнюючих роботах.

Таким чином, проведене в дисертації дослідження з використанням методів гуманітарних наук дозволяє проаналізувати еволюцію східнослов'янського язичницького світогляду, виявити нові аспекти даної теми. Зокрема, висунути гіпотезу про існування в наших предків дохристиянської епохи одночасно трьох моделей язичницького світогляду: старої родової, яка продовжувала існувати в деяких регіонах східнослов'янського світу майже до сер. XI ст., генетично пов'язаної з нею традиційної, народної, що утворилася в народному середовищі в середині I тис. н. е. в результаті трансформації соціально-економічних відносин, і дружинної, яка існувала в уяві представників східнослов'янської військової еліти; розширити часові межі дослідження до кінця XIII ст., поставити проблему впливу служителів язичницького культу на світоглядні уявлення наших предків.

У другому розділі дисертації – **«Патріархально-родова модель східнослов'янського світогляду»** – розглядається комплекс архаїчних патріархально-родових уявлень наших предків про природу й структуру навколишнього світу, місце й роль у ньому людини.

У першому підрозділі другого розділу – ***«Місце та роль людини у системі східнослов'янських родових вірувань і культів»*** – дисертант окреслив головні етапи існування людини усередині родової громади й пов'язані з ними язичницькі уявлення, виявив залежність статусу людини усередині родової громади від числа пройдених нею ініціацій, віку, кількості дітей і онуків. Було проаналізовано систему родових табу та систему покарань тих, хто порушував громадські норми та звичаї.

Підкреслюється, що в свідомості наших предків родової епохи людина становила собою вічну й невід'ємну частину сакрального Роду. Існування людини відбувалося у вигляді своєрідного замкнутого кола, усередині якого відбувався нескінченний рух особистості від одного етапу існування до іншого. Народження дитини символізувало перехід людини зі світу мертвих до світу живих і відзначалося спеціальним обрядовим комплексом – посвяченням немовляти. Наступний етап існування людини – період навчання в громадських школах починався у віці п'яти-семи років, і відзначався обрядовим комплексом – постригом. По закінченню навчання в громадських школах підлітки повинні були пройти спеціальні випробування – ініціації посвячення в дорослі члени громади, після проходження яких вони одержували право на одруження.

Супутника життя давні слов'яни родової епохи знаходили собі на початку осені під час міжродових ігрищ, присвячених померлим предкам. Шлюб здійснювався у двох формах: у вигляді купівлі-продажу й умикання наречених. Після вступу до шлюбу молоді люди одержували новий статус повноправного члена громади, для них починався черговий етап існування усередині сакрального Роду. Останній, найпочесніший період у житті наших предків родової епохи наступав тоді, коли вони досягали похилого віку, обзаводилися онуками й правнуками. У літній людині наші предки бачили майбутню берегиню – заступника Роду, й тому літні люди користувалися великою пошаною у наших предків. Літні люди очолювали раду громади, з їхнього середовища вибирали старійшин, які користувалися всією повнотою адміністративної й духовної влади усередині своїх володінь.

Смерть людини сприймалася нашими предками як перехід людини зі світу живих людей у сакральну частину Роду. Померлий родич – берегиня, відповідно до язичницьких уявлень наших предків родової епохи нікуди не зникав, а продовжував існувати поруч зі своїми живими родичами, роблячи їм усіляке заступництво й захищаючи від чужих небіжчиків – «упирів». Предок – берегиня міг повернутися в коло живих свого Роду у вигляді новонародженої дитини. Таким чином, вічне сакральне коло людського буття замикалося.

Підкреслюється, що у східних слов'ян родової епохи існували певні родові заборони – табу, порушників яких позбавляли не тільки життя, але й традиційного поховання, що символізувало вигнання святотатця з сакрального роду. Підкреслюється, що в свідомості наших предків родової епохи такі небіжчики втрачали своє право на наступне відродження та перетворювалися на «чужих» небіжчиків – упирів – потенційних носіїв небезпеки. До східнослов'янських родових табу відносили вбивство або статеві відносини серед неодруженої молоді усередині родової громади, образу гостя або літньої людини – сородича, самогубство.

Страшним покаранням у свідомості давніх слов'ян родової епохи вважалося ритуальне вигнання померлої людини з Роду, яке здійснювали наші предки за порушення родових заборон та інші злочини проти Роду. Людей, винних у таких вчинках, у родову епоху позбавляли не тільки життя, але й традиційного поховання, прирікаючи їх, таким чином, відповідно до тодішніх загальноприйнятих уявлень, на вічні муки та неприкаяне скитання.

Таким чином, в системі найбільш архаїчної родової моделі світогляду існування людини відбувалося в межах «свого світу» та уявлялося у вигляді своєрідного кола існування. Протягом життя людина повинна була пройти кілька великих етапів, початок та закінчення яких відзначалося певними ритуалами-ініціаціями.

У другому підрозділі другого розділу дисертації – ***«Образ та структура Всесвіту в уявленнях східних слов'ян родової епохи»*** – підкреслюється, що в структурі найбільш архаїчної родової моделі світогляду вся навколишня

природа сприймалася давніми слов'янами виходячи з відношень споріднення. Певна її частина: земля навколо родового поселення, вогонь, вода у криницях – сприймалися як місце перебування тотемних звірів, птахів-берегинь і померлих доброзичливих предків-родичів. Інша ж частина навколишньої природи: ліс, море, річки, озера та болота – вважалися місцем перебування ворожих «чужих» духів і тварин, які нібито не перебували з нашими предками у спорідненних відношеннях і, отже, сприймалися як джерело небезпеки. Автор доводить, що окрім антропоморфних доброзичливих духів-берегинь, вшановували також східні слов'яни деяких тварин – тотемів, у яких також бачили своїх предків та заступників – берегинь. Особливу групу східнослов'янських зооморфних предків становили тотеми-охоронці, м'ясо та шкури яких було заборонено використовувати для своїх потреб. Тотеми-охоронці (ведмеді, коні, бобри, деякі птахи) в свідомості східних слов'ян вважалися заступниками людей та провідниками до царства мертвих.

Іншу групу зооморфних предків становили тотеми-годувальники. Вони нібито не тільки охороняли своїх нащадків – людей від зловмисного впливу «чужого світу», але й посилали їм у їжу подібних до себе тварин. М'ясо тотемів-годувальників – великої рогатої худоби та свиней – активно використовували у їжу.

Особливу групу зооморфних предків-берегинь в свідомості давніх слов'ян становили синтетичні міфологічні істоти – птахи з людськими головами, крилаті пси й коні тощо. Вони рахувалися уособленнями збройного добра й провідниками до царства мертвих.

В язичницькій свідомості давніх слов'ян існували особливі тотеми, яких уважали не доброзичливими предками, а ворожими по відношенню до людини упирями.

За кордонами родового поселення знаходився «інший», або «чужий» світ. У людях, які мешкали у чужому світі, древні слов'яни бачили потенційних ворогів, які несли гіпотетичну погрозу. Ще більше наші предки боялися «чужих» небіжчиків, яких називали упирями та навь'ями. В зловмисних діях упирів та нав'їв древні слов'яни бачили причини всіх негативних явищ свого життя.

З культом упирів і берегинь у наших предків було тісно пов'язане шанування духів – уособлень природних стихій. Місцем перебування віл та русалок – особливої різновидності упирів у наших предків рахувалася вода – річки, озера, болота, моря. Водяні джерела, які слугували джерелом питної води та знаходилися в межах поселення – криниці та колодязі на думку наших предків були домівкою предків – берегинь.

Таким чином, у свідомості східних слов'ян родової епохи існувало соціоморфне сприйняття навколишнього всесвіту. Певна частина навколишньої природи: вогонь, вода у криницях сприймалися як місце перебування тотемних звірів, птахів-берегинь і померлих доброзичливих предків-родичів. Інша ж частина навколишньої природи: ліс, море, річки, озера та болота – вважалися

місцем перебування ворожих «чужих» духів і тварин, які нібито не перебували з нашими предками у споріднених відношеннях і, отже, сприймалися як джерело небезпеки.

У третьому розділі – **«Еволюція світогляду східних слов'ян епохи розкладу родових відносин»** – був проведений аналіз східнослов'янських вірувань і культів, характерних для епохи становлення державності у східнослов'янському суспільстві.

У першому підрозділі третього розділу – ***«Народні божества в системі світоглядних уявлень східних слов'ян»*** – аналізуються світоглядні зміни у свідомості давніх слов'ян в середині I тис. н. е. Автор підкреслює, що в другій половині I тис. одночасно з трансформацією суспільно-економічних відносин відбулася еволюція в світогляді. Кордони видимого світу для наших предків у цей період істотно розширилися. У зв'язку із цим змінилися уявлення й про колишніх родових берегинь. Вони у свідомості наших предків набули антропоморфних рис й стали сприйматися вже як божества – заступники племен і племінних союзів. Була проведена реконструкція культів язичницьких народних східнослов'янських божеств, що персоніфікували для наших предків навколишній світ: Рода, Рожаниць, Сварога, Коляди, Ярила, Купали, Марени, Сварожича. Простежено генетичний зв'язок між культом народних язичницьких богів і родовими анімістичними уявленнями східних слов'ян.

Це дозволило у другому підрозділі третього розділу – ***«Образ і структура сакрального світу в свідомості східних слов'ян дохристиянської епохи»*** – розглянути народні язичницькі уявлення східних слов'ян, пов'язані із сакральним світом богів і небіжчиків, а також проаналізувати місце й ідейну семантику образу язичницького бога Велеса в системі східнослов'янських язичницьких вірувань і культів.

Підкреслюється, що трансформація суспільно-економічних відносин призвела до істотної зміни старих родових уявлень про структуру сакрального світу. Сакральний світ в уяві східних слов'ян тепер одночасно знаходився на небі та під землею, далеко від світу живих людей. Богом сакрального світу в східних слов'ян дохристиянської доби став Велес – уособлення нижнього, підземного світу.

У третьому підрозділі третього розділу дисертації – ***«Місце та роль служителів язичницького культу в релігійному житті східних слов'ян VI-X ст.»*** – було показано, що в язичницькій свідомості східних слов'ян особливою ланкою Всесвіту вважалися служителі язичницького культу, які нібито, виконували роль посередників між світом людей і світами духів і богів і тому, нібито, мали надприродні можливості. У дослідженні розглянуті окремі категорії східнослов'янських служителів язичницького культу, проаналізований їхній язичницький статут, ієрархічний устрій. Підкреслюється, що східнослов'янські служителі язичницького культу грали досить значну роль у релігійному й соціально-економічному житті східнослов'янського суспільства IX-XI сторіч. Жерці тримали у ладу священні місця: гаї, святилища і язичницькі храми,

регламентували землеробські роботи (установлювали час сівби, збору врожаю й т. д.) і ритуали (весільні, похоронні й поминальні обряди), лікували, пророкували майбутнє.

Найавторитетнішою групою східнослов'янських жерців були волхви – жерці бога Велеса. Волхви мали свою ієрархію й досить жорсткий статут. Служителі Велеса стежили за святилищами свого божества, регламентували поховальні й поминальні обряди. Можливо, що саме волхви були носіями жрецького права.

Суттєвим авторитетом у наших предків користувалися також чарівники – професійні служителі язичницького культу, чиєю спеціалізацією було забезпечення належних природних умов (у першу чергу регулювання опадів), а також належної родючості землі. Чарівники у свідомості наших предків мали можливість впливати на особисте життя й здоров'я людей.

Певну роль у структурі східнослов'янського язичницького жрецтва грали служителі культу неслов'янських народів, які входили до складу Київської Русі. Жерці й шамани фінно-угорських племен – кудесники – значно впливали не лише на свідомість одноплемінників, але й східних слов'ян.

У загальній структурі служителів східнослов'янського язичницького культу чималу роль відігравали скоморохи – мандрівні музиканти, співаки, танцюристи, біснуваті, поводирі ведмедів, поети – оповідачі. Скоморохи були важливою невід'ємною частиною народних язичницьких ритуалів і свят майже до XVIII ст.

У четвертому підрозділі третього розділу дисертації – ***«Дружинна язичницька модель світоглядних уявлень»*** – проведена реконструкція світоглядних уявлень представників східнослов'янського військового прошарку кінця I тис. н. е.

У першому пункті четвертого підрозділу третього розділу дисертації – ***«Сакральний світ дружинних богів»*** – аналізуються світоглядні зміни у свідомості східних слов'ян – дружинників наприкінці I тис. н. е. Зокрема, підкреслюється, що у свідомості русичів-воїнів сакральний світ уважався дзеркальним відображенням реального світу, тобто на нього автоматично поширювалися всі соціальні й економічні інститути, які існували в Київській Русі IX-XIII ст.

Певним змінам у свідомості представників східнослов'янської військової еліти піддалася й ієрархія язичницьких божеств. Місце прабатька богів і людей Рода-Сварога посів Перун – заступник дружинного стану й уособлення князівської влади. Поважне місце серед дружинних богів зайняли також Хорс, Стрибог і Семаргл, які певною мірою дублювали народних упирів та берегинь. Разом з тим, вочевидь, не існувало чіткої межі між дружинними та народними богами. Так, богиню родючості Макош та уособлення достатку та сонця Даждьбога вшановували як у народному середовищі, так і серед воїнів-дружинників.

У другому пункті четвертого підрозділу третього розділу дисертації – ***«Становлення державної системи східнослов'янського язичництва»*** –

було проаналізовано релігійну реформу, проведену князем Володимиром на початку 80-х років X ст. Автор підкреслив, що язичницька реформа князя Володимира стала завершальним етапом формування окремої дружинної моделі східнослов'янського дружинного світогляду. Культ головних дружинних богів набув статусу державного культу, верховний жрець Перуна – київський князь перетворився на головного жерця своєї держави. Було показано, що остаточно замінити традиційні родову та народну на дружинну модель світоуяви Володимир не зміг, але і абсолютно невдалою релігійну реформу 980 року назвати не можна. Володимир, відсторонивши від влади найбільш впливову групу східнослов'янського жрецтва й підкоривши собі інших жерців, істотно усталив свою владу й створив передумови для майбутнього прийняття християнства.

Таким чином, в другій половині першого тис. н. е. в результаті ускладнення суспільно-економічних відносин виникли нові світоглядні моделі – народна та дружинна. Суттєво ускладнилася поховальна обрядовість та система язичницького богослужіння, виникли культи антропоморфних богів. З'явився досить впливовий суспільний прошарок професійних служителів язичницького культу.

В останньому, четвертому розділі дисертаційного дослідження – **«Трансформація язичницького світогляду»** – об'єктом дослідження стали зміни в язичницьких світоглядних уявленнях наших предків протягом кін. X-сер. XIII ст.

Перший підрозділ четвертого розділу дисертації – ***«Язичницькі громади в епоху християнізації»*** – автор уважає за можливе почати з історичного аналізу долі служителів язичницького культу і їхніх прихильників в епоху становлення християнства. Було також проаналізовано громадське й релігійне життя пізніх язичницьких громад на прикладі Збруцького культового центру. Показано, що християнізація Русі була дуже складним і довготривалим процесом. У деяких східнослов'янських місцевостях релігійна політика Володимира викликала навіть збройний опір. Певна частина східнослов'янського суспільства не сприйняла християнство та на чолі зі служителями язичницького культу мігрувала до малонаселених лісистих районів Західної, Північної та Північно-Східної Русі.

Підкреслюється, що служителі язичницького культу та їхні прихильники у період становлення християнства змогли зберегти певну частину своїх язичницьких святилищ у багатьох великих містах і поселеннях Русі, а також створити у малонаселеному Галицькому Пониззі велику язичницьку громаду, на землях якої знайшли притулок вищі служителі язичницького культу на чолі з правителем жерцем. Держава – святилище шанувалася не тільки жителями округи, але й всіма східнослов'янськими язичницькими громадами, а також, можливо, язичниками Польщі й поморянами.

Увесь комплекс, мав дуже складну структуру й значні розміри. Язичницькі культи, що відправлялися у святилищах Збруцького культового центра, були

досить розвинені й складні. Тут перебували спеціальні місця для жертвоприношень, горіли ритуальні вогні, у довгих будинках відбувалися бенкети, вироблялися поховання померлих, якісь обряди були зв'язані й з колодязями, вибитими в скелях. Усередині городищ – святилищ перебували також і професійні воїни – сторожа, яка, імовірно, грала роль збройних сил язичницької держави.

Починаючи з другої половини XII ст. під тиском християнського духівництва та дружин східнослов'янських князів громади пізніх язичників стали занепадати. Збруцький культовий центр остаточно припинив своє існування в середині XIII ст. Останні східнослов'янські жерці та їхня паства, вірогідно, мігрували на землі своїх сусідів – язичників балтійських та фінно-угорських народів.

Таким чином, релігійна політики князя Володимира викликала неоднозначну реакцію у східнослов'янському суспільстві. Більшість наших предків дійсно прийняла християнство, але значна частина східних слов'ян мігрувала на окраїни держави у мало населені лісисті райони Західної та Північно-Східної Русі. Прикладом у цьому відношенні став Збруцький культовий центр, який став становив собою незалежну від князівської влади громаду, керовану служителями язичницького культу, на чолі з верховним жерцем. Жерцям підкорялися мешканці навколишніх поселень, а також раби, яких приводили з походів або купували в сусідів – християн.

У другому підрозділі четвертого розділу дисертаційного дослідження – ***«Світоглядні уявлення пізніх язичників»*** – були розглянуті вірування й культи представників пізніх язичницьких громад кін. X – сер. XIII ст.

Підкреслюється, що християнізація східнослов'янських земель, ціла низка антихристиянських повстань не могли не позначитися на світогляді наших пращурів даної епохи. У Київській Русі виникли дві великі релігійні громади. У кожній з цих громад окремо почався процес формування власного світогляду, відмінного від дохристиянських моделей світосприйняття.

Найбільшою пошаною серед пізніх язичників, як і раніше, користувалися ті ж народні божества – уособлення померлих предків і родючості (Рід, рожаниці, Велес) і духи-берегині, які символізували природні стихії – сонце, вогонь, воду, збереглися і уявлення про структуру Всесвіту. Разом з тим, світогляд пізніх язичників після християнізації Русі піддався певній трансформації. До традиційних уже родових культів духів-берегинь і народних божеств додалися культи дружинних богів, які також знайшли своє поважне місце у пантеоні язичників, що вціліли. До того ж, не піддається жодному сумніву, що на тлі довгого військового протистояння язичницький культ у пізніх східнослов'янських громадах став більш жорстким.

Християнізація, яка супроводжувалася наругою над язичницькими святинями, вигнанням, а можливо, й убивством служителів язичницького культу, призвела до істотної зміни у ставленні східних слов'ян – язичників і до своїх колишніх співвітчизників – християн. Християни, а особливо християнське духівництво,

стали сприйматися як головні вороги пізніх язичників. І це було досить закономірним. Князівські дружини й християнське духівництво не давали спокою язичницьким громадам. Вони повсюдно переслідували їх, руйнували їхні селища і язичницькі святилища, а людей, які, відмовившись від прийняття християнства, з Середнього Подніпров'я й інших християнізованих областей східнослов'янського світу втікали до Північно-Східної Русі, Подністров'я й Галицької землі, силоміць повертали назад і силоміць хрестили. При цьому новоспечені християни часто не церемонилися зі своїми співвітчизниками – язичниками, вважаючи, що вбивство, грабіж або насильство над язичниками не є злочином перед богом і навіть угодно йому

Таким чином, світогляд пізніх язичників в епоху становлення християнства на східнослов'янських землях піддався певній трансформації. Відбувся процес синтезу народних язичницьких уявлень з віруваннями й культами представників східнослов'янського військового прошарку. На цьому ґрунті виникла на нова модерністська система світоглядних уявлень наших предків – язичників ранньохристиянської епохи.

В останньому, третьому підрозділі четвертого розділу цього дослідження – ***«Вплив пізніх язичницьких громад на світогляд східних слов'ян ранньохристиянської епохи»*** – було показано, що Збройне протистояння між християнським населенням Русі і язичницькими громадами, а також постійні антиязичницькі проповіді християнського духівництва сприяли також поступовій трансформації системи поглядів наших предків – християн на їхніх одноплемінників – язичників.

Язичники стали сприйматися як вороги – нехристі або погані, ворожі «християнському роду». Не випадково, поганими називали не тільки представників слов'янських язичницьких громад, але й лютих ворогів русичів – степових кочовиків. Убивство язичника у свідомості наших предків стало сприйматися не як злочин, а як подвиг, угодний богові й всьому «люду православному».

Особливу ворожість і страх у східних слов'ян – християн викликали служителі язичницького культу, які набули демонічного обличчя. У східнослов'янських билинах проводирі язичників представлені у вигляді казкових чудовиськ, які грабують християн, беруть їх у полон. одночасно з трансформацією уявлень про служителів язичницького культу та їхню паству змінилося й уявлення про самих язичницьких богів. Зі «своїх» покровителів вони перетворилися на «чужих», ворогів. Відбулися докорінні зміни й у ставленні наших предків-християн до своїх колишніх язичницьких богів, які стали сприйматися як казкові чудовиська.

Таким чином, пізні язичники, язичницькі жерці і їхні боги перетворилися у свідомості новонавернених християн на чудовиська – носіїв небезпеки, близьких до язичницьких упирів.

У **Висновках** подано теоретичні узагальнення основних результатів дисертаційного дослідження згідно з його метою та завданнями, сформульовано наступні положення:

– Незважаючи на те, що деякі окремі аспекти теми, поставленої в даному дослідженні, стали об'єктом уваги вчених різних напрямків, комплексного монографічного дослідження еволюції східнослов'янського язичницького світогляду у вітчизняній гуманітарній науці не існує. Проблема динамічного розвитку східнослов'янських світоглядних язичницьких уявлень недостатньо висвітлена в історичних джерелах і тому її реконструкція можлива дише за умов комплексного використання писемних, археологічних, фольклорних та етнографічних джерел. Проведене в дисертації дослідження з використанням методів гуманітарних наук дозволило переглянути сучасну концепцію метафізичності, незмінності східнослов'янського язичницького світогляду протягом VI-XIII ст., дослідити головні етапи його розвитку.

– Східнослов'янський язичницький світогляд становив собою складну, структурно організовану систему уявлень, вірувань та культів, яка змінювалася протягом часу відповідно до суспільно-економічного та політичного життя суспільства. Вони знайшли своє втілення у трьох світоглядних моделях: родовій, дружинній та народній.

– Протягом VI – сер. XIII ст. розвиток східнослов'янського язичницького світогляду пройшов два етапи. Перший етап його розвитку проходив у дохристиянську епоху, тобто з VI – до кін. X ст. В цей час у свідомості східних слов'ян (з VI – по кін. X ст.) існували три моделі язичницького світогляду: стара родова, збережена в більшій або меншій мірі в різних регіонах східнослов'янського світу, традиційна, народна, яка виникла в добу розкладення родових відносин, і дружинна, що сформувалася одночасно з народною у середовищі східнослов'янського військового прошарку. Другий етап еволюції східнослов'янського світогляду почався після офіційного прийняття християнства в Київській Русі й продовжився до сер. XIII ст.

– У структурі найбільш архаїчної родової моделі світогляду вся навколишня природа сприймалася давніми слов'янами виходячи з відношень споріднення. Певна її частина: земля навколо родового поселення, вогонь, вода у криницях – сприймалися як місце перебування тотемних звірів, птахів-берегинь і померлих доброзичливих предків-родичів. Інша ж частина навколишньої природи: ліс, море, річки, озера та болота – вважалися місцем перебування ворожих «чужих» духів і тварин, які нібито не перебували з нашими предками у споріднених відношеннях і, отже, сприймалися як джерело небезпеки.

– У середині I тис. н. е. в східнослов'янських землях почався процес розкладу родових відносин. Зміни в суспільно-економічному житті суттєво відбилися на світогляді східних слов'ян. На ґрунті стародавньої родової системи світоуяви виникла нова народна світоглядна модель. «Свій» світ для наших предків вийшов за кордони родових поселень. «Своїми» для східних слов'ян стали не тільки сородичі, а всі ті, хто входив у загальні численні, ієрархічно супідрядні спільності, починаючи від «слов'янства» у цілому й

союзів племен і закінчуючи більш дрібними їхніми підрозділами. Колишні родові берегині перетворилися на східнослов'янських богів, значно ускладнилися уявлення про сакральний світ.

– Наприкінці I тис. н. е. одночасно з посиленням на східно-слов'янських землях князівської влади серед воїнів – дружинників швидко розповсюдилася нова світоглядна модель, яка сакралізувала владу князів та їхнього оточення, виправдовувала криваві походи на сусідів та міжплемінні зіткнення. Нова дружинна світоглядна модель відрізнялася від інших у деяких важливих рисах, зокрема, культовій системі, ієрархії східнослов'янських богів.

– Наприкінці X ст. н. е., під впливом християнства почався процес трансформації східнослов'янського світогляду. Служителі язичницького культу та їхні прихильники у період становлення християнства на східнослов'янських землях змогли зберегти певну частину своїх язичницьких святилищ у багатьох великих містах і поселеннях Русі, а також створити у мало-населеному Галицькому Пониззі свій великий язичницький осередок, на території якої знайшли притулок вищі служителі язичницького культу на чолі із правителем жерцем. Язичницький комплекс шанувався не тільки жителями округи, але й всіма східнослов'янськими язичницькими громадами, а також можливо язичниками Польщі й поморянами.

– Світогляд пізніх язичників в епоху християнізації Русі піддався певній трансформації. Головним змістом вірувань пізніх язичників залишилися традиційні родові культи духів-берегинь та народних божеств, яких вшановувала більшість населення Київської Русі у дохристиянську добу. До них додалися культи дружинних богів, які також знайшли своє поважне місце у пантеоні вцілілих язичників.

– Після знищення останніх притулків пізніх язичників на східнослов'янських землях їхні вірування та уявлення не зникли остаточно, а, певною мірою вплинули на світогляд наших предків – християн ранньохристиянської епохи. Відгомони давніх уявлень про служителів язичницького культу кінця X – середини XIII ст., їхню паству й божеств, яким поклонялися язичники даної епохи, залишилися у свідомості наших предків у вигляді персонажів народної демонології – відьом, чаклунів, Солов'я Розбійника, Ідолища поганого.

Список опублікованих праць за темою дисертації

I. Монографії

1. Козлов М. М. Язичницькій світогляд східних слов'ян: структура, еволюція, трансформація / М. М. Козлов. – Севастополь : Видавництво Ч. П. Кручінін, 2009. – 287 с.

2. Козлов М. М. Місце та роль служителів язичницького культу в релігійному та політичному житті східних слов'ян (IX-XI ст.) / М. М. Козлов. – Миколаїв : Видавництво МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – 360 с.

[Шитюк М. М.]: Козлов М. М. Місце та роль служителів язичницького культу в релігійному та політичному житті східних слов'ян (IX-XI ст.) / М. М. Шитюк. – Миколаїв : Видавництво МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – 360 с. // Мандрівець. – 2012.

[Фіров П. Т.]: Козлов М. М. Місце та роль служителів язичницького культу в релігійному та політичному житті східних слов'ян (IX-XI ст.) / П. Т. Фіров. – Миколаїв : Видавництво МДГУ ім. Петра Могили, 2007. – 360 с. // Гілея . – 2012. – № 61.

II. Статті у наукових фахових виданнях

1. Козлов М. М. Структура поминальної обрядовості східних слов'ян-язичників раннього середньовіччя / М. М. Козлов // Науково-методичний журнал МДГУ ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2003. – Випуск 13. Т. 26. – С. 12–18.
2. Козлов М. М. Основи давньослов'янських космогонічних уявлень – культ небесного бика Сварога – Тура / М. М. Козлов // Науково-методичний журнал МДГУ ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2003. – Випуск 14. Т. 27. – С. 13–17.
3. Козлов М. М. Небіжчик у підземному світі та уособлення смерті / М. М. Козлов // Науково-методичний журнал МДГУ ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2004. – Випуск 19. Т. 32. – С. 18–23.
4. Козлов М. М. Повстання волхвів. Віщий князь Всеслав / М. М. Козлов // Пам'ять століть. – 2007. – № 6. – С. 55–70.
5. Козлов М. М. Чарівники – служителі Макоші / М. М. Козлов // Науково-методичний журнал МДГУ ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2008. – Випуск 70. Т. 83. – С. 6–10.
6. Козлов М. М. Богині-рожаниці в язичницькій свідомості давніх слов'ян // Науково-методичний журнал МДГУ ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2008. – Випуск 75. Т. 88. – С. 11–18.
7. Козлов М. М. До проблеми існування давньослов'янських язичницьких жерців у VI-VII ст. / М. М. Козлов // Українське релігієзнавство. – 2008. – № 45. – С. 52–56.
8. Козлов М. М. Архаїчні уявлення давніх слов'ян про місце, роль і головні етапи існування людини в структурі родового Всесвіту / М. М. Козлов // Українське релігієзнавство. – 2008. – № 47. – С. 45–60.
9. Козлов М. М. Вплив пізніх язичницьких громад на світогляд східних слов'ян ранньохристиянської епохи / М. М. Козлов // Українське релігієзнавство. – 2009. – № 49. – С. 154–163.
10. Козлов М. М. Небесний воїн Хорс в язичницькій уяві східних слов'ян / М. М. Козлов // Українське релігієзнавство. – 2009. – № 51. – С. 117–125.
11. Козлов М. М. Грифони в язичницькій свідомості давніх слов'ян / М. М. Козлов // Гілея. – 2009. – Вип. 18. – С. 162–167.

12. Козлов М. М. Життєвий устрій служителів язичницького культу та їхніх прибічників в епоху християнізації Русі (кінець X – середина XIII ст.) / М. М. Козлов // Гілея. – 2009. – Вип. 20. – С. 193–199.

13. Козлов М. М. Птахи-берегині в свідомості східних слов'ян язичницької епохи / М. М. Козлов // Культура народов Причерноморья. – 2009. – № 156. – С. 83–85.

14. Козлов М. М. Велес – повелитель мертвих / М. М. Козлов // Культура народов Причерноморья. – 2009. – № 155. – С. 115–118.

15. Козлов М. М. Місце та роль богині Макоші та її служителів чародіїв в духовному житті східних слов'ян дохристиянської доби / М. М. Козлов // Гілея. – 2009. – Вип. 21. – С. 131–136.

16. Козлов М. М. Бог-немовля Коляда в язичницькій свідомості східних слов'ян / М. М. Козлов // Гілея. – 2009. – Вип. 22. – С. 214–219.

17. Козлов М. М. Княжий бог-Перун / М. М. Козлов // Гілея. 2009. – Вип. 23. – С. 191–196.

18. Козлов М. М. Тотеми-берегині в язичницькій свідомості східних слов'ян язичницької доби / М. М. Козлов // Гілея. – 2009. – Вип. 24. – С. 154–159.

19. Козлов М. М. Культ упирів у східних слов'ян-язичників раннього середньовіччя: від безособових демонів до антропоморфних богів / М. М. Козлов // Культура народов Причерноморья. – 2009. – № 172. – Т. 2. – С. 194–197.

20. Козлов М. М. Язичницькі коріння культу Богородиці у східних слов'ян раннього середньовіччя / М. М. Козлов // Культура народов Причерноморья. – 2009. – № 174. – Т. 1. – С. 203–206.

21. Козлов М. М. До проблеми людських жертвоприносин в язичницькій Русі / М. М. Козлов // Гілея. 2009. – Вип. 27. – С. 83–88.

22. Козлов М. М. Бог-підліток Ярило / М. М. Козлов // Вісник Національної Академії Керівних Кадрів Культури і Мистецтв. – 2010. – № 1. – С. 23–26.

23. Козлов М. М. Скоморохи на Русі / М. М. Козлов // Пам'ять століть. – 2010. – № 1. – С. 153–167.

24. Козлов М. М. По слідах пізніх язичників (забута історія Прикарпаття) / М. М. Козлов //Культура народов Причерноморья. – 2010. – № 190. – С. 35–38.

25. Козлов М. М. Кудесники у духовному та громадському житті східних слов'ян язичницької та ранньохристиянської доби / М. М. Козлов // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури. – 2010. – Вип. 24. – С. 25–30.

26. Козлов М. М. Небесний та земний вогонь в язичницькій уяві східних слов'ян / М. М. Козлов / Вісник Сев. ГТУ. – Серія філософські науки. – 2010. – № 103. – С. 20–24.

27. Козлов М. М. Місце та роль тотемів-годувальників в язичницькій свідомості східних слов'ян язичницької доби / М. М. Козлов // Культура і сучасність. – 2010. – № 1. – С. 29–33.

28. Козлов М. М. Легенда про помсту княгині Ольги: факти проти міфів / М. М. Козлов // Науково-методичний журнал МДГУ ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2002. – Випуск 10. Т. 23. – С. 95–99.

29. Козлов М. М. Основи давньослов'янського язичницького монотеїзму культу Рода і рожаниць / М. М. Козлов // Сучасна українська політика й політологи про неї. – Київ : Наукова думка. – 2004. – Вип. 5. – С. 62–68.

30. Козлов М. М. Культ богині матері у давніх слов'ян раннього середньовіччя / М. М. Козлов // Науковий часопис Київського національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – Серія 7. – Релігієзнавство, культурологія, філософія. – 2009. – № 20 (33). – С. 132–142.

31. Козлов М. М. Трансформація вірувань та культів східних слов'ян-язичників доби становлення християнства (кін. X – пер. пол. XIII ст.) / М. М. Козлов // Вісник Сев. ГТУ. – Серія філософські науки. – № 94. – С. 139–145.

32. Козлов М. М. Місце та роль скоморохів та поводирів ведмедів в релігійному житті стародавніх слов'ян / М. М. Козлов // Причерноморье. История, политика, культура. – Вып. 3. – Серия А. Античность и средневековье. – Севастополь : Изд-во Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова. – 2010. – С. 107–115.

III. Матеріали наукових конференцій

1. Козлов М. М. Заложні мерці в східнослов'янській язичницькій картині світу / М. М. Козлов // Матеріали восьмої міжнародної наукової конференції «Актуальні проблеми славістики як інтегративного напряму науки та освіти» (Миколаїв, 22 травня 2003). – Науково-методичний збірник. – Миколаїв : Вид-во ПІ КСУ. – 2003. – С. 46–50.

2. Козлов М. М. Служителі язичницького культу у східних слов'ян раннього середньовіччя / М. М. Козлов // Тезисы докладов международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы изучения религиозных процессов в современном мире» (Севастополь, 10-11 мая 2009). – Севастополь : Изд-во Сев. НТУ. – 2009. – С. 15–17.

3. Козлов М. М. Культ Девы-Дивы в языческом представлении древних славян / М. М. Козлов // Материалы международной научной конференции «Религия в жизни древнего и современного человека: исторический и философский аспекты» (Севастополь, 17-20 сентября 2010). – Севастополь : Изд-во Сев. НТУ. – 2010. – С. 15–17.

4. Козлов М. М. Язичницькі коріння культу Богородиці у східних слов'ян раннього Середньовіччя / М. М. Козлов // Тезисы докладов между-

народной научной конференции «Христианство и Ислам – диалог культур и цивилизаций» (Севастополь 16-20 мая 2011). – Севастополь : Изд-во Сев. НТУ. – 2011. – С. 40–43.

АНОТАЦІЇ

Козлов М. М. Язичницький світогляд східних слов'ян: структура, еволюція, трансформація (історичний аспект) VI – сер. XIII ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2012.

Дисертація є першим у сучасній науці комплексним дослідженням динамічного розвитку східнослов'янського язичницького світогляду протягом VI-XIII ст.

У дослідженні було розглянуто процеси утворення, розвитку та трансформації головних східнослов'янських язичницьких світоглядних моделей в історичному зв'язку з суспільно-економічним і політичним життям східнослов'янського суспільства. Було проаналізовано такі важливі наукові проблеми, як місце і роль людини в системі світоглядних родових уявлень давніх слов'ян, головний зміст та ідейна семантика язичницьких уявлень про структуру й образ навколишнього світу, пантеон східнослов'янських народних богів, місце і роль служителів язичницького культу в системі язичницьких вірувань та культів, особливості дружинної моделі східнослов'янського язичницького світогляду. У праці по-новому висвітлюється ідейний зміст першої релігійної реформи князя Володимира. Проведено реконструкцію вірувань і культів пізніх язичників, проаналізовано їхній вплив на світогляд східних слов'ян домонгольської епохи.

Ключові слова: світогляд, світоглядна модель, уявлення, вірування, культи, язичництво, традиції, звичаї, божества, жерці.

Козлов М. М. Языческое мировоззрение восточных славян: структура, эволюция, трансформация (исторический аспект) VI – сер. XIII ст. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2012.

Диссертация представляет собой первое в современной науке комплексное исследование динамического развития восточнославянского языческого мировоззрения VI-XIII ст. В данном научном труде были рассмотрены процессы образования, развития и трансформации основных восточнославянских языческих мировоззренческих моделей в течение VI-XIII ст. в исторической связи с общественно-экономической и политической жизнью восточнославянского общества.

В диссертации был осуществлен историографический, источниковедческий и методологический анализ поставленных в исследовании проблем: раскрыта мера исследованности темы эволюции восточнославянского языческого мировоззрения в научной литературе, проведен анализ основных групп источников, использованных в данной работе, представлена методология исследования.

Опираясь на археологические данные и письменные источники, дисертант провел реконструкцию архаических патриархально-родовых представлений наших предков о природе и структуре окружающего мира, месте и роли в нем человека. Были проанализированы народные восточнославянские верования и культы, затронута тема места и роли служителей языческого культа в системе восточнославянских языческих верований и культов, проанализированы традиционные народные языческие представления о структуре и образе сакрального мира богов.

На основе новых данных археологии было показано, что у наших предков уже на этапе формирования государственности существовал развитый институт служителей языческого культа со своей достаточно сложной структурой, иерархией и уставом.

В диссертации было проведено исследование дружинной модели восточнославянского языческого мировоззрения: выявлено содержание и идейная семантика культов основных восточнославянских языческих дружинных божеств, определены наиболее характерные черты представлений представителей древнерусского дружинного сословия о структуре и образе сакрального мира богов.

Осуществлена историческая реконструкция первой религиозной реформы князя Владимира, которая представлена автором как попытка придать дружинной модели восточнославянского язычества статус государственной религии.

Подчеркивается, что процесс христианизации привел к возникновению в восточнославянских землях двух больших религиозных общин – новообращенных христиан и язычников, в среде которых продолжилось развитие языческого мировоззрения.

В исследовании была проведен анализ мировоззрения поздних язычников. Диссертант подчеркнул, что к традиционным уже родовым культам духов-берегинь и народных божеств, почитаемых большинством населения Киевской Руси в дохристианскую эпоху, добавились культы дружинных богов.

Проведена реконструкция верований и культов поздних язычников, проанализировано их влияние на мировоззрение восточных славян-христиан домонгольской эпохи. Было подчеркнуто, что отголоски древних представлений о язычниках конца X – середины XIII ст. остались в сознании наших предков в виде персонажей народной демонологии – ведьм, колдунов.

Ключевые слова: мировоззрение, мировоззренческая модель, представления, верования, культы, божества, язычество, традиции, обычаи, жрецы.

Kozlov M. M. Pagan outlook of East Slavs: structure, evolution, transformation (historical aspect) from VI to the middle of XIII century. – Manuscript.

The thesis for a Doctor's scientific degree in historical sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – National M. P. Dragomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2012.

The dissertation is the first complex research of the dynamic development of East Slavonic pagan world outlook during VI-XIII centuries in the modern historical science. The processes of foundation, development and transformation of the main East Slavonic pagan world outlook models have been being revealed in the historical connection with social, economic and political life of the East Slavonic society. Important scientific problems have been analyzed by the candidate for a degree, such as the place and the role of a human being inside the system of the ancient Slavs' tribal pagan world outlook; the main content and the semantics of pagan ideas about the structure and the image of the surroundings; Pantheon of East Slavonic folk deities; the place and the role of pagan priests in the system of pagan believes and cults; the peculiarities of men-at-arms' Slavonic pagan world outlook model.

The ideological sense of the grand duke Vladimir's first religious reform has been revealed in a new way in the dissertation.

The reconstruction of the late pagan believes and cults had been fulfilled and their influence on the outlook of the Slavs of the pre-Mongolian period has been analyzed.

Key words: world outlook, world outlook model, believes, cults, deities, Pagans, traditions, customs, priests.

НБ НПУ
100154593

Підп. до друку 11.09.2012 р.
Формат 60x84 1/16. Папір офсет
Гарнітура «Times New Roman». Друк ризограф.
Ум. друк. арк. 1,86. Тираж 300 пр. Зам. № 3980.

Видавець і виготовлювач: ЧДУ ім. Петра Могили.
54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.
Тел.: 8 (0512) 50-03-32, 8 (0512) 76-55-81, e-mail: vrector@chdu.edu.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3460 від 10.04.2009 р.